

Исаков К.А.

ДИНИЙ-МИСТИКАЛЫК АГЫМДАГЫ ЭСТЕТИКАЛЫК ПАРАДИГМАЛАР

Исаков К.А.

ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ПАРАДИГМЫ В РЕЛИГИОЗНО-МИСТИЧЕСКОМ ТЕЧЕНИИ

К.А. Isakov

THE AESTHETIC PARADIGM IN RELIGIOUS-MYSTICAL STREAM

УДК: 685.4.37/58

Макалада суфизмдеги эстетикалык парадигмалардын тарыхый-философиялык концептуалдык талдоосу каралган.

Негизги сөздөр: мистика, маснави, иллюстрация, доктрина, эмоция.

В статье даётся концептуальный историко-философский анализ эстетических парадигм суфизма.

Ключевые слова: мистика, маснави, иллюстрация, доктрина, эмоция.

The article touches upon the historical and philosophical analysis of aesthetic paradigm of Sufism.

Key words: mysticism, masnavi, illustration, doctrine, emotion.

Мусулман цивилизациясы мурдагы маданияттын маанилүү жетишкендиктерин өздөштүрүү менен өздөрүнүн баалуулуктарын, маданий жетишкендиктерди кеңири аймактарга жайылта алган. Бул процессте IX-XI кылымдарда бардык ислам өлкөлөрүнүн жалгыз адабий тили болгон араб тили эбегейсиз чоң роль ойногон, бул тил ислам өлкөлөрүн жакындаштырууга жана адатта, «мусулман маданияты» деп аталган тектеш элдердин комплекстүү маданиятынын түзүлүшүнө чоң өбөлгө түзгөн. Халифат бул маданиятка ар тараптуу колдоо көрсөткөн, алдынкы үлгүлөрү башка улуттагыларга жана урууларга тарап, андан ары өнүгүүгө ээ болгон. И.Ю.Крачковский: «Арабдар Орто Азияга келип (VII кылым), мурда басып алган жерлерине караганда жогорку өнүккөн маданиятка ээ болушкан жана аларды чоң күч, жоготуулар менен жеңишти», - деп жазган [5:196].

Жердеги жашоонун бардык жыргалчылыгынан жана кубанычынан баш тартуунун идеялары тирүүлүк-өлүмгө, ыраңы сууктук-кооздукка, жамандык-жакшылыкка каршы турган мусулман мистикасынын бүтүндөй дүйнө таанымдык системасына сиңип кирген. Бул – мистикалык суфизм, ал VIII кылымда майда усталардын, сатуучулардын жана шаар калкынын арасында пайда болгон. Ал эмгекчилер массасынын оор турмушунун натыйжасында жайылтылган жана бул канондор социалдык эзүүгө, карапайым калк арасындагы кыйынчылыктарды мыйзамдаштырган идеологияга пассивдүү каршылык катары каралган (бул дүйнөдө кыйналсаң жыргалын аркы дүйнөдө көрөсүң деген түшүнүк жашаган).

Суфизм феодализмдеги ач көздүк жана бийликке жулунуучулукка, эки жүздүүлүк жана жалган-

чылыкка, арам байлык жана ысырапкерчиликке каршы чыгуу менен ак көңүлдүктү жана ак ниеттикти, боорукердикти жана бири-бирине көмөк көрсөтүүнү, чыдамдуулукту жана чынчылдыкты даңктаган. Бирок да, феодалдык нравалык нормаларга каршы чыгуу менен суфизмдин чектен чыгып кеткен туура эмес көз караштары да бар. Суфий Абул Хасан Харагани (X-XI кылымдардагы Хорасан суфийи): «Эгер кембагал болсоң, акыр аягына чейин кембагал бол, акыркысын да курмандыкка бер, өзүңдүн турмушуң менен жаша», – деп айткан [6:23]. Реалдуу чындыктын эстетикалык баалуулуктары алар тарабынан төмөндөтүлүп, жердин жана андагы жаратылыштын, жашоонун кооздугу Кудайдын сулуулугунун кандайдыр чагылышы катары гана каралган. Жаратылыштын көп түрдүү кооздугу Кудай берген таза жарыктын «тумандашы» деп жаңылыш катары трактовкаланган.

Мистикалык суфизмдин башчысы Сухраварди: «Кудайдын Биринчи Абсолюттук Жарыгы туруктуу жарыктыкты, ал өз нуру менен бардыгына жашоо берет. Дүйнөдөгү бардык нерсе Жарыктан жаралган, жашоо, жаратылыштын бардык кооздугу жана жашоодогу жыргалчылык – Алланын жоомарттыгынын натыйжасы», – деп жазган [8:462,463]. Суфийлердин теориясы жана практикасы жашоого пассивдүү, пессимисттик маанайда мамиле жасап, реалдуу жашоодон кетүүнү артык көргөн. Суфизмге чын дилден баш койгондор жашоо кооздугунан жана кубанычынан, адилеттиктен жана эркиндиктен ажыратылган, адамдын мүмкүнчүлүгү абдан чектелген, мына ошондуктан бул жашоонун жыргалчылыгынан кечип аскеттик жолго түшүп, «жакшы дүйнөнү» издөө керек деп эсептешкен. Алар «кастыктын» маанисин терең түшүнүшкөн жана аны чындыктан тышкаркы кубулуш жана күч катары көрүшкөн. Кастыкты жана адамдардын азап чегүүсүн жердеги боло турган нерсе катары көрүшүп жана реалдуу жашоодо «сүйүүнүн жана ак ниеттиктин» үстөмдүгүн ишке ашыруу мүмкүн эмес деп эсептешип, жакшы жашоонун жана сүйүүнүн «чыныгы дүйнөсүн» издөө идеясын сунуш кылышкан.

Суфизмдин орто кылымдарда иштелип чыккан теорияларынын биринде кооздукту жана сулуулукту сезүүнү күчөтүү баса белгиленет. Бул доорлордогу адабий мурас «Махаббат аль жамалда» (сүйүү жана сулуулук) тарбияга өзүнчө орун берилет, мында негизги басым кооздук жана сулуулукка утили-

тардык жана эгоисттик максатта мамиле жасабоого чакырылат. Мисалы:

- адамдын өз жашоосун сүйүүсү, аны сактоосу жана өнүктүрүүсү;

- адамдарга карата болгон урматтоо жана сүйүү, өзүнө пайда болбосо да башкаларга жакшылык кылуу;

- өзү үчүн жакшылык алып келе тургандарга урмат көрсөтүү, анын сакталышына кам көрүү, зыяндуу нерселерден качуу;

- сырткы сулуулугуна жана кооздугуна же ички таза облигине карабай татынакай нерселерге болгон сүйүү;

- ички гармониялык жакындаштыгы бар адамдарга карата болгон сүйүү [10:20].

Суфий концепциясынын жогоруда аталган түрлөрүн талдоого алуу менен А.В.Сагадеев: «Алар жыргалчылыктын баалуулугун сезе билүүдөн жана нравалуулуктан, сулуулук менен кооздукту баалоо аркылуу пайда болгон сезимден улам өнүккөн тазалыктын, алга карай жандануунун багыты боюнча жайланышкан», – деп белгилейт [9:462].

Кооздукту аныктоо үчүн суфизмде төмөнкүдөй терминдер иштелип чыккан: «татынакайлык», «кооздук», «сулуулук», «жагымдуулук», «аруулук», «тазалык», «жакшынакайлык», «ачыктык», «жанга жакын», «нур», «жарык» ж.б. Кооздук алардын пикири боюнча Кудай берген тартуу. Суфий Айналкүзөт дүйнөнүн кооздугу – Кудайдын жагымдуулугунун чагылышы деп эсептейт. Суфизм жалпысынан сулуулук менен кооздуктун негизги үч баскычын бөлүп көрсөтөт:

- абсолюттук, Кудай берген, алмаштыргыс;

- Абсолюттун кооздугунун чагылышы болгон предметтердин жана материалдык дүйнөнүн кубулуштарынын кооздугу;

- адамдын жан дүйнөсү, мүнөзү менен байланышкан көзгө көрүнбөгөн ички сулуулук.

Суфизм жаратылышты Кудай менен бирге карайт, алардын диний-идеалисттик түшүнүгүндө кооздук менен дүйнөнүн биримдиги бири-биринен ажырагыс байланышта, бул байланыш менен биримдиктин бузулушу жагымсыздыкка алып келет.

Кудай берген кооздук түбөлүктүү жана туруктуу, аны ар ким эле байкай жана баалай бере албайт, бул кооздук адам баласына кубанычты, ишенимди жана өзүнө-өзү ишеничтүүлүктү берет. Ал негизги мистикалык баскычтардан (шарият, тарикат, маърифат, хакикат) өткөндөргө гана ачылат. Адам Кудайдын эрежелери менен жашоого жана билимдүүлүк, акыл-эстүүлүк, кайрымдуулук жана боорукерлик, жаман адаттардан качуу жана жамандарга теңелбөө, чынчылдык сыяктуу сапаттарга ээ болууга тийиш.

Дүйнөдө кооздук жана сулуулук менен катар ыраңы сууктук жана өңү сертттик, дисгармония, тартипсиздик, бузукулук жана караңгылык сыяктуу начар сапаттар да бар, жакшы сапаттар жаман сапаттарга салыштырылып бааланат жана баркталат.

Суфий философиясынын негизги жоболорун «Маснави» аттуу атактуу поэмасында образдуу чечмелеген Жалал-ад-дин Руминин (1207-1273) аты аталган чыгармасында бул жобо дана чагылдырылган. Өзүнүн татаал теориялык жоболорун ал икаялар, тамсилдер, кыска аңгемелер менен иллюстрациялаган. Атап айтканда, караңгылык же наадандык дүйнөдөгү кесепеттердин себеби экенин «Жүзүм жөнүндөгү аңгемесинде» (Рассказ о винограде) билимдүүлүк менен салыштырып:

«Слова несведущих несут войну,

Мои ж – единство, мир и тишину» – деп жеткиликтүү, абдан таамай сүрөттөгөн [4:197].

Суфийлер адам өзүн-өзү жасаган жаман иштеринен тазалануу менен күнөөсүн жууйт жана түбөлүктүүлүккө ээ боло алат деп эсептешкен. Алардын башкы эстетикалык принциби-чексиз каалоону четке кагуу, жашоодогу жөнөкөйлүккө жана ченемге басым жасоо. Суфизмди жактагандар материалдык кооздуктан баш тартуу менен акыл менен таанып билүүгө караганда сезим менен дүйнө таанууну жогору коюшкан.

Суфизм тарабынан иштелип чыккан адам концепциясын өзгөчө белгилеп кетүүгө туура келет. Алар адам табиятына таазим этишкен, адамдын инсандыгынан Кудайдын эстетикалык касиеттеринин үлгүлөрүн көрүшкөн жана адамды эстетикалык тарбиянын башкы обьектиси катары таанышкан. Адам – табияттагы эң сулуу жан, бирок бул сулуулук жан дүйнөнүн сулуулугу жана ал анын ак ниеттиги, жасаган жакшы иштери менен ачылат. Бул пикир суфийлик ырларды жазаган акындардын чыгармаларында ынанымдуу көрсөтүлгөн деп айтса болот. Миаслы, Саади (өз аты-жөнү Муслихаддин Абу Мухаммед Абдаллах ибн Мушрифаддин) – перс акыны жана ойчул Багдадагы «Низамия» медресесинен билим алып, бул дүйнөнүн жалтыр-жултурларынан кечип, дербишче кийинип дербишчилик кылып 20 жылдан ашуун жер кезип, азыркы дүйнө поэзиясынын, акыл-оюнун асыл мончокторун жараткан. Анын «Гүлстан» (1258) китеби ааламга дайын болгон. Дамаск шаарында жазган «Бостон» (1257) китеби (же «Мөмөлүү дарак») аны жамы журтка таанытып, атагын ашырган. «Бостон» он баптан турат, мааниси, мазмуну боюнча «Гүлстан» менен үн алышат. Мына ушул чыгармадагы «Акыйкаттык, акылмандык жана акыл-эстүүлүк» деген биринчи бап, о.э. «Соопкерчилик жөнүндө» деп аталган экинчи баптагы учкул сөздөр менен жазылган жанытма-аңгемелеринде адамдын ак ниеттиги, элге жасаган жакшы иштери аны бактылуу, сулуу жана улуу кылат деген адамгерчиликтин идеяларын даңазалаган [7:38,39,56]. Адам баласынын сулуулугун аныктоодо анын сырткы келбети негизги мааниге ээ эмес. Буга далил катары суфийлердин өздөрүн мисал келтирели, алар жасанып жүргөндү жактырышкан эмес, андан көрө жөнөкөй кийингенге басым жасашкан.

Суфизмдин эстетикалык идеалы катары жан дүйнөсү жана денеси бир болгон гармониялык өнүккөн инсан эмес жан дүйнөсү менен денесинин ортосунда күрөш жүрүп турган инсан кызмат кылат. Суфийлер үчүн адамдын денеси-эстетикага каршы, кубатсыз жана жамандыктардын башталышы болгон нерсе. Суфий дайыма алсыз, кичинекей, аянычтуу, жоош, азап чеккен адам болуп көрүнүүгө умтулган, ошону менен бирге ал Кудай менен баарлаша алам деп ишенип, өзүнүн артыкчылыгына ишенген. Ал өзүнүн ою боюнча, окуяны алдын ала көрө билген көзү ачык, кедейлерге жана башкалар таарынткандарга жардам берүүчү. Улуттар ортосундагы бири-бирине ишенбөөчүлүктүн, эгоизм менен аморализмдин өсүшүнүн жана кооздук менен сулуулуктун, ак ниеттиктин жалпы идеалынын жоголушунун шарттарында суфизм учурундагы феодалдык көз караштарга каршы турган агым болгон.

Суфийлер эстетикалык доктринадан алып караганда нравалык багытты тандашкан, алар ар кандай өзгөрүүлөргө, жогорку рухка ишенүүнү талап кылышкан, мына ушул себептүү суфизм Кудай үчүн деп адамдын маани-маңызын адамдын өзүнөн четтеткен. Биймандуу жана ырайымдуу, таза жана адилет, бирөөлөрдү коргой жана көңүлүн көтөрө билген, Аллага жана түбөлүк бытиеге берилүү менен ишенген адам гана кооздук менен сулуулукту байкап-баамдай билет жана түбөлүк жашоого ээ болот деп ишенишкен [3:53,54].

Эстетикалык пландан алганда, суфийлер боюнча идеалдуу адам рухка жана адам жараткандын колунда куурчак катары ойногон мусулмандык теоцентризмге толук каршы. Суфизмде адам кудайдын толук укуктуу жан-жөкөрү жана жандоочусу. Мына ошондуктан, бул агым социалдык абалына, жынысына, тегине жана расасына карабай бардык адамдардын бирдейлигин жарыялайт.

Суфий идеалы «Эң мыкты бол!» – бул инсанды эркиндикке чакырган ураан, бирок бул социалдык, саясий эркиндикке эмес, инсандын ички дүйнөсүнүн эркиндигине болгон чакырык. Тирүүлүк адамдын табиятына татыктуу эмес, ал түбөлүк жашоо үчүн болгон улуу максатта жаралат [1:91,92]. Терең сүйүү, берилүү жана эмоционалдык тынчсыздануу аркылуу гана Кудайды таанып-билүүгө болот.

Суфизмде кооздук жана сулуулук дүйнө сыяктуу эле бөлүнөт:

- даана байкалган жана сезилген дүйнө;
- жан дүйнө, ички дүйнө;
- аркы дүйнө.

Абсолюттук сулуулукка жараткан Алла гана татыктуу, башка нерселердеги жана жандуулардагы кооздук менен сулуулугу алардын кызматы, табияттагы орду менен байланышкан, чыныгы кооздук жана сулуулук адамдын акылына жараша бааланат. Ал ички сулуулук жана боорукердик менен ажырагыс байланышта, мындай сулуулуктун формасы,

түсү, образы жок, ал адамдын башкалар менен болгон мамилесине жана жасаган иштерине карата таанылат жана байкалат. Суфизмдеги сүйүү – жаратылышка жана Кудай берген кооздук менен сулуулукка болгон табигый жана тубаса сүйүү, ал адамдарга канааттануу жана рахат тартуулайт да сүйүү жана сулуулук менен кооздуктун биримдиги суфизмде айдан ачык байкалып турат.

Суфизмдин эстетикасы жогорку бийиктикке (жалал) өзгөчө маани берет, ал Кудайдын аты менен тыгыз байланышкан жаратылыштан, коомдук турмуштан, эмгектен сырткары каралат. Адам жогорку бийиктикке Кудайга сыйынуу, ага таазим кылуу, ички дүйнөнүн кубаттуулугу жана нравалык газалык аркылуу гана жете алат.

Суфизмдеги Кудайды пантеисттик түшүнүүдөн бардык адамдардын бирдейлиги жана бир катарда тургандыгы жөнүндөгү идея келип чыгат. Адам баласынын Кудайды сүйүүсү жана Кудайдын адамды сүйүүсүнөн улам суфизмде кудайлык түшүнүк менен адамдык түшүнүктүн биримдиги жана өз ара мамилеси келип чыгат. Өз доорундагы суфийлердин адам концепциясынын артыкчылыгы адамдын ички руханий дүйнөсүнө жана анын психологиялык сырларына үңүлүп кирүүгө аракет жасагандыгында.

Жалпысынан алганда, суфизм адам проблемасын чыныгы гуманисттик чечүүдөн бир топ алыс болгон, себеби алар адамды Кудайдын колундагы кубатсыз курал катары гана көрүшкөн. Мына ушундан улам дүйнөнү рационалдуу таануудан, жашоотурмушту жакшыртуу үчүн күрөшүүнүн реалдуу каражаттарын издөөдөн качышкан. Аскетчилик, элден безүү жолу жана суфизмдин өзгөчө жолу менен баруу аркылуу ар кандай кырсыктардан жана коркунучтардан жекече сактанууну сунуштоо менен алар адамдын коомдук табиятын, андагы адам баласынын ордун тааныгысы келген эмес.

Адабияттар:

1. Абуев А.П. Мирозрение Ходжа Ахмета Ясави. Алматы, 1997. – С. 91,92.
2. Аль Сардади (Кардауи) Юсеф. Ислам: дозволенное и запретное /Пер. с араб. З. Арухова, Р. Гаджиева. Алматы: Онер, 1994.- 142 с.
3. Джами А. Весенний сад. – Душанбе, 1964. – С. 53,54.
4. Из персидско-таджикской поэзии. Рудаки, Ибн Сина, Насир Хосров и др. – М.: Худ. лит., 1987. – 462 с.
5. Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. – М.-Л., 1956. – Т.1. – С. 196.
6. Курбанмамадов А. Эстетическая доктрина суфизма (опыт критического анализа). – Душанбе, 1987. – С. 23.
7. Мурас. Илимий, көркөм-адабий журналы, №1. 1992. - 38,39,56 бб.
8. Сагадеев А.В. Очеловеченный мир в философии и искусстве мусульманского средневековья //Эстетика и жизнь. – М., 1974. –Вып. 3. – С. 462, 463.
9. Сагадеев А.В. Эстетические взгляды арабов средневековья//Очерки истории эстетических учений.– М., 1963.
10. Серебряков Б.С. Трактат Ибн Сины о любви. – Тбилиси, Мецниереба, 1976. – 203 с. – С. 20.

Рецензент: д.филос.н., профессор Бекбоев А.А.